

T. OIZERMANAS

## MARKSISTINĖ-LENININĖ IDEOLOGIJS SAMPRATA \*

Vienas iš svarbiausių materialistinio istorijos aiškinimo skyrių yra teorija apie ideologiją, kaip specifinę visuomeninės sąmonės formą. Nors ideologijos terminas atsirado anksčiau, negu marksizmo, nors su šiuo terminu jau XIX a. pradžioje buvo siejama tam tikra pažiūrų visuma, tačiau sukurti teorijos apie ideologiją ikimarksistinė filosofija negalėjo, nes ji socialinės pažiūras, įsitikinimus laikė ne visuomenės santvarkos padariniu, o priežastimi. Mąstytojai iki K. Markso, aiškindami visuomenę bei jos istoriją, rėmėsi pažiūra apie atskirą individą, kuris, siekdamas patenkinti savo poreikius, užmezga ryšius su kitais individualais. Toks robinzonados požiūris pirmą kartą moksliskai buvo sukritikuotas K. Markso jo ekonominiuose tyrinėjimuose, nes, vadovaujantis šiuo požiūriu, nebuvo galima sukurti *visuomeninės būties* ir *ja* atitinkančios *visuomeninės sąmonės* sąvokų. Metafizinės pažiūros į nekintamą žmogaus esmę (kuri atsiskleidžianti palankiose žmogaus gyvenimo sąlygose ir deformuojasi ją neatitinkančiose socialinėse-politinėse aplinkybėse) neįveikė netgi toks didis mąstytojas dialektikas, kaip G. Hegelis.

Patys žymiausi marksizmo pirmtakai nesugebėjo išvelgti tokios lemiamos dvasinio visuomenės gyvenimo aplinkybės, kaip visuomeninės būties *atsispindėjimas* žmonių sąmonėje. Ikimarksistiniai materialistai atspindėjimo sąvoką taikė tik gnoseologijoje, turėdami galvoje visų pirma jutimišką gamtos objektų suvokimą. Pažinimo teorijoje jie teisingai pabrėždavo, kad tikru galima laikyti tik tokį vaizdinį, sąvoką, sprendimą, kuris atspindi objektyvią tikrovę. Tačiau šiems materialistams nekilo klausimo, ar suklydimai (taip pat ir fantastiniai vaizdiniai) taipogi nėra nuo žmonių nepriklausomos tikrovės atspindys. Tiksliau, jie manė, jog fantastiniai, pavyzdžiui religiniai, vaizdiniai dėl to ir yra klaidingi, kad neatspindi realios tikrovės.

Metafizinis išorinio pasaulio atspindėjimo žmogaus sąmonėje aiškinimas buvo vienas iš silpniausių ikimarksistinių materialistų teorijoje. Dėl to materialistinės atspindžio sąvokos jie negalėjo pritaikyti viso sąmonės turinio analizei, įvairių jos formų tyrimui. Atspindėjimo prin-

\* Straipsnis pateiktas specialiai „Problemoms“. Vertė Č. Kalenda.

cipą jie pripažino ir taikė tik ribota gnoseologine prasme; socialinėje teorijoje jis iš viso nebuvo laikomas principu. Tiesa, Fojerbachas, kalbėdamas apie religiją, kaip žmogaus tikrojo gyvenimo atspindį, ir kai kuriais atžvilgiais jau dialektiškai vertindamas antgamtiškumą, fantastiškumą, kaip gamtos, realybės atšvaitą, neabejotinai pasuko atspindėjimo principo plėtojimo ir jo taikymo sociologijoje kryptimi. Tačiau jis negalėjo teisingai atsakyti į klausimą, ką vis dėlto atspindi religija arba kitas žmogaus paklydimas. Į šį itin svarbų klausimą atsakė Marksas ir Engelsas, genialiai išvelgę objektyvų visuomeninės sąmonės pagrindą. „Net migloti vaizdiniai žmonių smegenyse taip pat yra būtini materialinio, empiriškai nustatomo ir su materialinėmis prielaidomis susijusio jų gyvenimo proceso sublimatai... Ne sąmonė nulemia gyvenimą, bet gyvenimas nulemia sąmonę“<sup>1</sup>.

Taigi iškreiptas objektyvios tikrovės atspindys nėra tik kažkas subjektyvaus; jis turi nepriklausomą nuo sąmonės turinį, kuris, tiesa, nesuvokiamas būtent dėl to, kad iškreiptas atspindys (paklydimas) negali suvokti savo prielaidų. Tai, žinoma, nereiškia, kad kiekvienas paklydimas gali būti paaiškintas remiantis objektyviu pagrindu. Šiuo atveju kalbama ne apie neteisingus sprendimus, skubotas ar nepakankamai pagrįstas išvadas, už kurias atsako subjektas, o apie istoriškai susiklosčiusias visuomeninės sąmonės formas, iškreiptai atspindinčias tikrovę. Tai — religija, idealistinė filosofija, tam tikri socialiniai-politiniai įsitikinimai ir pan. Toks atspindėjimas yra ne šiaip sau paklydimas, kurio galėjo ir nebūti; o būtina (dar daugiau — neišvengiama) žmonių sąmonės forma tam tikromis istorinėmis jų gyvenimo sąlygomis.

Ikmarksistinėje filosofijoje socialinės idėjos buvo vertinamos daugiausia gnoseologijos požiūriu, t. y. arba kaip teisingos, arba kaip klaidingos. Toks požiūris yra ribotas, vienpusiškas netgi gnoseologine prasme, nes ignoruoja tiesos ir paklydimo dialektiką, jų santykinį priešingumą. Mokslinės sociologijos požiūriu toks vertinimas yra dar vienpusiškesnis, visai nepagrįstas, nes neatsižvelgia į socialinį iliuzorinės sąmonės turinį ir jos realią reikšmę. Jau empirinis visuomeninio gyvenimo tyrimas įtikinamai rodo, kad vienų ar kitų socialinių idėjų poveikis nėra koks nors jų teisingumo ar klaidingumo atitikmuo. Būtent dėl to istorinė šių idėjų, kaip ir tam tikrų visuomeninės sąmonės (pavyzdžiui religijos) formų, reikšmė iš visų pusių negali būti nustatyta, vadovaujantis gnoseologiniais kriterijais. Svarbiausia, matyt, yra tai, jog socialinės idėjos, teorijos, kiek jos išreiškia tam tikrus visuomeninius poreikius, sudaro galingas dvasines visuomenės vystymosi jėgas. Tai ypač akivaizdu, turint galvoje religiją, kuri vaidino didelį vaidmenį klasių kovoje, ypač ankstyvųjų buržuazinių revoliucijų epochoje.

Nė kiek nemenkindami tiesos nuo netiesos skyrimo principo fundamentalios mokslinės reikšmės, marksizmo pradininkai pirmą kartą

<sup>1</sup> Marksas K. ir Engelsas F. Vokiečių ideologija. V., 1974, p. 20—21.

suformulavo sociologinio socialinių idėjų vertinimo principus, t. y. realaus, istoriškai nulemta (ir istoriškai kintamo) socialinio-ekonominio šių idėjų turinio analizės principus. Jie atskyrė *pažangias* socialines idėjas, pažiūras nuo *reakcingų*, remdamiesi jų pačių pirmą kartą sociologijos istorijoje nustatytu (ir pagrįstu) kriterijumi: socialinės idėjos atspindi tam tikras istorines sąlygas, visuomenės vystymosi tendencijas, tam tikrų klasių padėtį bei interesus, šių klasių vietą visuomeniniame darbo pasidalijime, visuomeninės gamybos raidoje. Taigi Marksas ir Engelsas išaiškino specifinį *visuomeninės sąmonės* sąvokos turinį. Tai — objektyvių socialinių-ekonominių procesų, marksizmo pradininkų pavadintų *visuomenine būtimi*, atspindys.

Sąmonę — ne tik individualią, bet ir visuomeninę — Marksas ir Engelsas traktavo kaip specifinį socialinį fenomeną, kuris negali būti tapatinamas su žinojimu, tuo labiau su moksliniu žinojimu, nors pastarasis suponuoja visuomeninę sąmonę. Mokslai skiriasi vienas nuo kito visų pirma tiriamuoju objektu; jis ir nulemia socialinę mokslo funkciją. Dėl to socialinės fizikos funkcija iš esmės skiriasi nuo politinės ekonomijos socialinės funkcijos. O visuomeninės sąmonės formų specifika didžiąja dalimi sąlygojama jų atliekamos socialinės funkcijos. Vargu ar reikia įrodinėti, kad meno socialinė funkcija vienokia, religijos — kitokia. Taip pat neabejotina, kad šis funkcijų skirtumas negali būti paaikškintas tiriamuoju objektu: pirma, dėl to, kad menas ir religija netyrinėja ir, vadinasi, griežtai kalbant, neturi tiriamojo objekto, antra, dėl to, kad jų specifika nepriklauso nuo kokio nors objekto.

Visuomeninė sąmonė yra visuomeninės būties atspindys, bet atspindėjimas pats savaime dar nėra pažinimas; pastarasis, ypač mokslinės formos, kiekvienu atveju suponuoja *tyrimą*. Mokslinis pažinimas yra ypatinga, aukščiausia objektyvios tikrovės atspindėjimo forma, besiremianti sąmoninga, tikslinga, atitinkamai organizuota žmogaus veikla. Mokslinis visuomeninio gyvenimo pažinimas, kaip ir gamtos pažinimas, yra beribis. O visuomeninė sąmonė tam tikroje istorinėje epochoje (antikinėje, feodalinėje ir t. t.) įgyja santykinai užbaigtą formą, kuri iš esmės keičiasi tik įvykus radikaliems socialiniams-ekonominiams pertvarkymams. Tai, matyt, turėjo galvoje Marksas, kada jis rašė, jog, nagrinėjant socialines revoliucijas, „reikia visuomet skirti materialinį, su gamtos mokslų tikslumu konstatuojamą perversmą ekonominėse gamybos sąlygose nuo juridinių, politinių, religinių, meninių ar filosofinių, trumpiau: nuo ideologinių formų, kuriomis žmonės įsisąmonina tą konfliktą ir kovoja su juo“<sup>2</sup>. Taigi mokslo atskyrimas nuo visuomeninės sąmonės yra objektyviai pagrįstas. Tas atskyrimas neturi virsti priešpastatymu, nes mokslas ir visuomeninė sąmonė sudaro dialektišką vienybę, kur abi pusės pereina viena į kitą, kartu neprarasdamos kokybinio skirtingumo. Ši tapatybės ir skirtingumo dialektika betarpiškiausiai charakterizuoja visuomeninės sąmonės ir mokslo santykį.

<sup>2</sup> Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai, t. I, V., 1949, p. 304.

Visuomeninė sąmonė dėl ją sąlygojančių socialinių-ekonominių procesų stichiško pobūdžio beveik visada susiklosto stichiškai. Tam tikromis sąlygomis tie socialiniai ekonominiai procesai ir jų gimdoma visuomeninė sąmonė tampa mokslinio tyrimo objektu. Dėl to visuomeninė sąmonė, t. y. nurodytų procesų atspindys, gali įgauti mokslinę formą. Poreikis moksliskai tirti visuomeninę sąmonę didėja tokiu mastu, koku visuomenės vystymasis tampa sąmoningu, organizuotu procesu.

Taigi marksistinio visuomeninės sąmonės tyrimo atramos taškas yra ne sąmonė, o būtis, visuomeninė būtis, materialinis visuomenės gyvenimas. „Sąmonė [das Bewußtsein] niekuomet negali būti kas nors kita, kaip išsąmoninta būtis [das bewußte Sein], o žmonių būtis yra tikrasis jų gyvenimo procesas“<sup>3</sup>. Materialistinio istorijos supratimo kategorinį imperatyvą galima, mūsų nuomone, formuluoti šitaip: grįžti nuo vaizdinių, idėjų apie daiktus prie pačių daiktų, kad mokslinio tyrimo keliu pažintume tikrąjį jų turinį, išaiškintume iškreipto jų atspindėjimo žmonių sąmonėje mechanizmą, pakeistume šiuos iškreiptus tikrovės vaizdus adekvačiu, moksliniu jos atspindėjimu.

K. Marksas ir F. Engelsas aiškiai skiria sąmonę ir būtį, pabrėždami, kad materialinio ir dvasinio visuomenės gyvenimo vienybė nereiškia jų turinio tapatumo. Todėl, vertinant visuomeninę sąmonę, reikia remtis visuomenine būtimi, o ne priešingai, kaip darė idealistai. „Nors kasdieniniame gyvenime net kiekvienas shopkeeper (krautuvininkas) puikiai sugeba atskirti tai, kuo žmogus dedasi, nuo to, kas jis iš tikrųjų yra, mūsų istoriografija dar nepasiekė šio trivialaus pažinimo. Ji tiki kiekvienos epochos žodžiais, tiki tuo, ką ši apie save besakytų ir beįsivaizduotų“<sup>4</sup>. Marksizmo pradininkai idealistiniam buržuazinės istoriografijos požiūriui priešpastato materialistinę istorijos aiškinimą: „...mes remiamės ne tuo, ką žmonės sako, mano, vaizduojasi, taip pat — ne žmonėmis, apie kuriuos tik kalbama, mąstoma, manoma, kuriuos tik vaizduojamasi, kad nuo jų galėtume ateiti prie tikrųjų žmonių; mes remiamės tikrai veikiančiais žmonėmis ir iš tikrojo jų gyvenimo proceso kildiname ir ideologinių šio gyvenimo proceso atspindžių bei atgarsių išsivystymą“<sup>5</sup>.

Terminą „ideologija“ į mokslinę apyvartą įvedė, kaip žinoma, ekonomistas ir filosofas Destiutas de Trasi, šiuo žodžiu perteikęs mokymo apie idėjas sąvoką bei mokslų apie žmogaus psichiką, sąmonę, žinojimą visumą. Ideologais XIX a. pradžioje buvo vadinama prancūzų mąstytųjų grupė, kuriai, be Destiuoto de Trasi, priklausė Kabanis, Volnėjus ir kai kurie kiti. Kaip liberaliosios buržuazijos atstovai, jie buvo Napoleono I įvestos imperatoriaus valdžios priešininkai. Napoleonas I paniekinamai vadino šiuos savo priešininkus „ideologais“, žodžiui „ideo-

<sup>3</sup> Marksas K. ir Engelsas F. Vokiečių ideologija, p. 20.

<sup>4</sup> Ten pat, p. 42.

<sup>5</sup> Ten pat, p. 20.

logija" suteikdamas specifišką prasmę: atitrūkęs nuo tikrovės gudravimas, realaus turinio neturinčių teorijų, utopijų kūrimas. Šis negatyvus neologizmo „ideologija“ aiškinimas K. Markso ir F. Engelso laikais buvo visuotinai pripažintas.

Marksistinis ideologijos aiškinimas buvo kuriamas ir plėtojamas, kovojant su buržuazinėmis pažiūromis, jog privatinė nuosavybė, socialinė ir turtinė nelygybė yra amžinos. K. Marksas ir F. Engelsas demaskavo šias pažiūras kaip nemoksliskas, sąlygotas kapitalistinio gamybos būdo, kuris priešingai, negu kad teigė jo šalininkai, nėra absoliuti visuomeninės gamybos forma ir, kaip ir prieš tai egzistavęs feodalinis gamybos būdas, turi istorinę baigmę. Kova su buržuazine ideologija, suprantama, ir lėmė žodžio „ideologija“ vartojimą: K. Marksas ir F. Engelsas ideologija vadino iškreiptą, iliuzorinį visuomeninės būties atspindėjimą pasiturinčių, išnaudojančių, politiškai viešpataujančių klasių sąmonėje. Išnaudojamųjų, dirbančiųjų klasių visuomeninės sąmonės jie nevadino ideologija. Kalbama visų pirma apie buržuazinę arba smulkiaburžuazinę ideologiją. Tai tam tikra dalimi paaiškintina, kodėl marksizmo pradininkai, atsižvelgdami į istoriškai nusistovėjusią žodžio „ideologija“ vartoseną, nekalba apie proletarinę ideologiją. Tačiau būtų klaidinga nematyti, kad Marksas ir Engelsas terminui „ideologija“ teikė kitokią, nei jų amžininkai, prasmę, nes Marksas ir Engelsas iš pat pradžių ideologijos sąvoką siejo su visuomenine sąmone, t. y. visuomeninės būties atspindėjimu, su tam tikrų klasių — feodalų, buržuazijos, smulkiosios buržuazijos — padėtimi bei interesais ir, vadinasi, atskleidė tikrą, objektyvų, klasinį ideologijos turinį.

Tirdami klasinės proletariato sąmonės vystymąsi, Marksas ir Engelsas pabrėžia visai ne iliuzorinį jos pobūdį. Mokslinį socializmą jie traktuoja kaip teorinę šios klasės padėties ir interesų išraišką, kaip darbininkų išsivaduojamojo judėjimo teoriją. Tačiau, kurdami ir plėtodami mokslinę darbininkų klasės ideologiją, terminų „ideologija“, „mokslinė ideologija“ Marksas ir Engelsas nevartoja. Ar tai reiškia, jog jie atmets pozityvią ideologijos, taip pat mokslinės ideologijos sampratą? Tokia išvada, kaip bus parodyta toliau, yra nepagrįsta.

Yra žinoma, jog mokslinės ideologijos sampratą visapusiškai išplėtojo V. Leninas. Ši samprata, kaip matyti iš viso marksizmo turinio, yra marksistinių pažiūrų į ideologiją išvystymas.

Buržuaziniai marksizmo kritikai Markso ir Engelso mokslą apie ideologiją priešpastato lenininei mokslinės ideologijos sąvokai, mėgindami įrodyti, kad marksizmo pradininkai ideologija laikė tik iliuzorinę, spekuliatyvinę, idealistinę, konkretaus tikrovės tyrimo besikratančią visuomeninę sąmonę. Iš tikrųjų K. Marksas ir F. Engelsas, atkreipdami dėmesį į ideologijos iliuzoriškumą ir kitus panašius bruožus, savo svarbiausiu uždaviniu laikė jos objektyvaus turinio tyrimą. Šis neginčytinas faktas, kurio tyrimui, deja, neteikiama deramos reikšmės, rodo, kad vienos ar kitos ideologijos iliuzoriškumą Marksas ir Engelsas vertino

kaip specifinę jos egzistavimo formą, kurios būtinumas turi būti atskleistas konkrečia istorine jos objektyvaus turinio analize. Bet iš čia ir išeina, kad termino „ideologija“ vartojimas negatyvia prasme K. Markso ir F. Engelso veikaluose visiškai skiriasi nuo įprastinės to termino vartosenos jų epochoje. Juk Napoleonui I ideologija atrodė iliuzorine sąmone vien dėl to, kad jis laikė ją tuščia, t. y. ne tik ne-teisinga, bet ir neišreiškiančia realių visuomeninių poreikių, interesų, tendencijų. Visiškai kitokios buvo K. Markso ir F. Engelso pažiūros. Jų požiūriu, socialinės tikrovės iškreipimas vienoje ar kitoje ideologijoje atspindi tam tikrus istorinius pačios tikrovės bruožus, objektyviai sąlygotą tam tikros klasės padėtį, tos klasės vaidmenį visuomeninėje gamyboje, jos interesus ir t. t. „Jei visoje ideologijoje,— rašo K. Marksas ir F. Engelsas,— žmonės ir jų santykiai yra apversti aukštyn kojomis tartum kameroje obskuroje, tai šis reiškinys taip pat kyla iš istorinio jų gyvenimo proceso,— panašiai kaip daiktų apvertimas akies tinklainėje — iš betarpiškai fizinio jų gyvenimo proceso“<sup>6</sup>.

Pateiksime keletą pavyzdžių, rodančių, kaip K. Marksas ir F. Engelsas suprato realų, istoriškai sąlygotą ne tik reakcingos, bet ir pažangios ideologijos turinį. Analizuodami XVIII a. prancūzų materialistų visuomenės teoriją, kurioje visa individų veikla, jų savitarpio bendravimas vaizduojami kaip naudingumo ir naudojimo santykiai, marksizmo pradininkai parodo, kad ši utilitaristinė koncepcija atspindėjo kapitalistinės visuomenės formavimąsi Prancūzijoje. „Kvailu atrodantis visų įvairių žmonių savitarpio santykių suvedimas į vieną naudingumo santykį — ši pažiūrėti metafizinė abstrakcija kyla iš to, kad šiuolaikinėje buržuazinėje visuomenėje visi santykiai praktiškai yra pajungti tik vienam abstrakčiam pinigų bei vertelgystės santykiui“<sup>7</sup>. Toks ideologinės koncepcijos objektyvaus turinio vertinimas, kaip ir jos klasinio ribotumo parodymas, visiškai nereiškia, kad K. Marksas ir F. Engelsas neigė jos pažangų pobūdį tam tikromis socialinėmis sąlygomis arba kad jie ignoravo svarbų šios koncepcijos vaidmenį, istoriškai parengiant mokslinį požiūrį į visuomenę ir dorovės prigimtį. Pastebėdami, kad „Holbacho teorija yra istoriškai pateisinama filosofinė iliuzija apie tuo metu bekylančią Prancūzijoje buržuaziją, kurios troškimą išnaudoti dar buvo galima pavaizduoti kaip individų troškimą pilnutinai išsivystyti nuo senų feodalinių varžtų išsivadavusio bendravimo sąlygomis“, marksizmo pradininkai pabrėžia ne tik istoriškai pažangų šios teorijos pobūdį, bet ir iškelia joje slypinčius gilios tiesos grūdus: „...išsivadavimas, kaip jį supranta buržuazija,— t. y. konkurencija,— buvo XVIII amžiui vienintelis galimas būdas, kaip atverti individams naują laisvesnio vystymosi kelią. Teorinis šią buržuazinę praktiką atitinkančios sąmonės — savitarpio išnaudojimo sąmonės — paskelbimas visuotiniu visų individų savitarpio santykiu taip pat buvo drąsus ir atviras žings-

<sup>6</sup> Ten pat.

<sup>7</sup> Ten pat, p. 319.

nis į priekį, buvo *švietimas*, atskleidžiantis, kokią žemišką prasmę turi politinis, patriarchalinis, religijinis ir idilinis išnaudojimo aparatas feodalizmo santvarkoje, aparatas, kuris atitiko tuometinę išnaudojimo formą ir kurį ypač susistemino absoliutinės monarchijos teoretikai”<sup>8</sup>.

Pateiktas protingo egoizmo ideologijos ne tik formos, bet ir istoriškai sąlygoto socialinio turinio analizės pavyzdys rodo, kad K. Marksas ir F. Engelsas skyrė įvairius ideologijos tipus ir visiškai nebuvo įsitikinę, jog tiesa, moksliskumas — iš vienos pusės, ir ideologija — iš kitos, yra iš principo nesuderinami dalykai. Šią išvadą visiškai patvirtina ekonominiai Markso tyrinėjimai, ypač buržuazinės politinės ekonomijos ideologinių iliuzijų kritinė analizė.

Anglų politinės ekonomijos klasikai kapitalą traktavo vien kaip sukauptą darbą. Vadinas, kapitalą jie laikė amžina ir natūralia visuomeninės gamybos sąlyga. Toks pat sociologinis natūralizmas buvo būdingas ir jų požiūriui į kapitalistinės gamybos ekonominę ląstelę — prekę; ją traktavo ne kaip istoriškai apibrėžtos (ir praeinančios) darbo formos produktą, o kaip darbo produktą apskritai. Prekių mainus laikė vienintele teisinga mainų forma, nes šie mainai atitinką prekių vertę.

Demaskuodamas A. Smito, D. Rikardo ir kitų ekonomistų buržuazines iliuzijas, Marksas nuolat pabrėždavo mokslinį klasikinės anglų politinės ekonomijos pobūdį, priešpastatydamas ją teorijoms ekonomistų, kurie tikrą ekonominių kapitalizmo santykių tyrinėjimą pakirsdavo sąmoninga jo apologija. Kartu Marksas paaškindavo, kad ir vulgari politinė ekonomija nėra visiškai tuščia: ji atspindi objektyvią realybę — išorišką, paviršutinišką kapitalistinių santykių reiškimąsi, — bet nekritiška, nemoksliška forma.

Vulgari politinė ekonomija, sakydavo K. Marksas, teoriškai pagrindžia kasdieninę buržuazinę sąmonę. Tačiau tai nereiškia, kad kiekviena ideologija galų gale reiškia kasdieninę klasinę sąmonę. Anglų klasikinė politinė ekonomija, buržuazinė švietėjiška ideologija, kaip ir kitos istoriškai pažangios buržuazinės teorijos, nežiūrint viso klasinio jų ribotumo, prieštaraudavo kasdieniniams buržuaziniams savo meto vaizdiniais. O kadangi jose buvo mokslinio tikrovės supratimo elementų, jos pralenkdavo socialinę buržuazijos praktiką. Pralenkiamasis socialinės tikrovės atspindėjimas, jos vystymosi tendencijų numatymas, veržimasis į ateitį, teorinis naujų socialinių kriterijų, idealų, istorinių uždavinių parengimas sudaro būdingas istoriškai pažangių ideologijų ypatybes<sup>9</sup>.

<sup>8</sup> Ten pat, p. 320.

<sup>9</sup> Ryšium su tuo paliesime K. Markso ir F. Engelso požiūrį į vokiečių klasikinę filosofiją, kurią jie apibūdina kaip vokiečių ideologiją, kritikuodami jai būdingą spekuliatyvų-idealistinį objektyvios tikrovės mistifikavimą. Kartu jie pabrėžia istoriškai pažangų šios ideologijos pobūdį, pavadindami, pavyzdžiui, I. Kanto filosofiją vokiškąja 1789 m. prancūzų revoliucijos teorija. Bet kas dar svarbiau mums rūpimu klausimu: K. Marksas ir F. Engelsas atskleidžia nepaprastai idėjinį, teorinį šios filosofijos turtingumą, kurį jie kritiškai suvokia ir perdirba iš proletarinio partiškumo pozicijų.

Kad marksizmo pradininkai savo sukurtos mokslinių komunistinių pažiūrų sistemos nevadino ideologija, pabrėždami kartu, jog ši pažiūrų sistema išreiškia pagrindinius darbininkų klasės interesus, toli gražu nėra atsitiktinumas: šis faktas išreiškia objektyvią istorinio vystymosi logiką, kuri atvedė į marksizmo atradimą. K. Marksas ir F. Engelsas savo socialinę teoriją priešpastatė buržuazinei visuomeninei sąmonei, kartu atsiribodami ir nuo tų nemokslinių ideologijų, kurios vyravo darbininkų judėjime. Būtent dėl to tvirtinimas, kad marksizmo pradininkai iš principo atmetė bet kokią ideologiją, pagrįstas K. Markso ir F. Engelso veikalų citatomis, mums atrodo labai paviršutiniškas. Taip pat sėkmingai būtų galima, pavyzdžiui, tvirtinti, kad K. Marksas ir F. Engelsas neigė bet kokią filosofiją, o iš tikrųjų tai buvo seno, tradicinio tipo filosofijos neigimas. Ši visiškai tinkama, mūsų požiūriu, analogija parodo konkretų, dialektinį neigimo pobūdį. Tai — neigimo neigimas, šiuo atveju — iš principo naujos, *mokslinės* ideologijos sukūrimas.

Tai, kad K. Marksas ir F. Engelsas nevartojo termino „mokslinė ideologija“, kad jie priešpastatė, pavyzdžiui, „vokiečių ideologiją“ ir ideologiją apskritai jų pačių sukurtam mokslui apie visuomenę, gali klaidinti visų pirma tuos, kurie nepastebi sudėtingo ir prieštaringo naujos mokslinės teorijos istorinės raidos proceso arba mėgina priešpastatyti K. Markso V. Leninui, remdamiesi tuo, kad V. Leninas, tęsdamas marksizmo pradininkų darbą, suformulavo mokslinės ideologijos sąvoką, kurios, bent jau formaliai, nerasime K. Markso ir F. Engelso raštuose, nors implicitiškai jinau jau slypėjo jų teorijoje<sup>10</sup>.

Mokslinė ideologija yra specialiu socialinio proceso tyrimu pagrįstą reguliuojamųjų idėjų, vaizdinių, idealų, imperatyvų sistema, atspindinti tam tikros klasės, visuomenės grupės arba visos visuomenės padėtį, poreikius, interesus, siekimus, istoriškai apibrėžtas sąlygas ir visuomenės išsivystymo lygį, pati būdama nuolatiniu socialiniu klasės, grupės arba visuomenės orientyru. Socialinė teorija ne tik todėl yra ideo-

<sup>10</sup> Žinoma, tai ne vienintelis pavyzdys, kai V. Leninas, remdamasis K. Markso ir F. Engelso teiginiais ir praturtindamas juos nauju istorišku patyrimu, formuluoja naujas sąvokas, kurios, kaip jis pats ne kartą pabrėžė, iš esmės jau išveiktos marksizmo pradininkų. Tokios, pavyzdžiui, yra buržuazinės-demokratinės revoliucijos ir revoliucinės-demokratinės proletariato ir valstietijos diktatūros sąvokos, kurias V. Leninas įvedė į marksistinę teoriją. Aptardamas paskutiniąją sąvoką, V. Leninas pasiremia K. Markso ir F. Engelso apibendrintu 1848 m. vokiečių revoliucijos patyrimu. „Nėra abejonės,— rašė V. Leninas,— kad, pasimokydami iš K. Markso nušviesto Vokietijos patyrimo, mes negalime prieiti prie jokio kitokio lemiamos revoliucijos pergalės lozungo, išskyrus: revoliucinė-demokratinė proletariato ir valstietijos diktatūra“ (*Leninas V. Raštai*. t. 9, p. 111). Menševikai laikė Lenino iškeltą revoliucinės-demokratinės proletariato ir valstietijos diktatūros idėją nesuderinama su K. Markso teorija, nes jie dogmatiškai traktavo šią teoriją ir nesuprato darbininkų klasės diktatūros įvedimo tikro istorinio kelio (žr. apie tai smulkiau mūsų monografijoje «Развитие марксистской теории на опыте революции 1848 года», М., 1955, гл. 2) V. Leninas nuolat pabrėždavo, kad ištikimybę marksizmo dvasiai sudaro kūrybinis jo teiginių vystymas.



logija, kad ji iškreiptai atspindi tikrovę, bet ir todėl, kad atspindi, vertina esamą istorinę tikrovę ir visą visuomeninį-istorinį procesą iš tam tikrų socialinių, klasinių pozicijų. Mes pabrėžiame — **socialinių, klasinių pozicijų**, o ne asmeninių subjektyvių tyrinėtojo pozicijų; tyrinėtojo, kuris, — jeigu jis tikras mokslininkas, — žinoma, tyrimo procese abstrahuojasi nuo to, kas asmeniška.

Egzistuojant klasėms, kurių interesai sutampa su objektyviomis visuomeninio-istorinio proceso tendencijomis, taip pat egzistuojant šių klasių idėjiniams atstovams, teoretikams, galintiems moksliskai įprasinti šitą subjektyvumo ir objektyvumo vienybę, susiformuoja mokslinė ideologija. Jai susiformuoti svarbu dar ir tam tikros istorinės sąlygos. Antikinės, feodalinės, buržuazinės visuomenės viešpataujancios klasės išreiškė savo meto visuomeninio vystymosi interesus, istorinį būtinumą, kurį jos įgyvendino. Nežiūrint to, jų teoretikai nesukūrė mokslinės ideologijos. Pažangi buržuazija savo žymiausių ideologų asmenyje sukūrė ekonomikos, istorijos, teisės mokslą, filosofinį materializmą. Tačiau mokslinės ideologijos sąvoka šioms mokslo teorijoms netaikytina: mokslinė ideologija suponuoja savo istorinio, klasinio turinio, kilmės, reikšmės, santykio su kitomis ideologijomis, klasėmis, epochomis pažinimą. Taigi ji neturi idealistinių iliuzijų ir pretenzijų į neblėstančią istorinę reikšmę. Tokia konkrečiai yra mokslinė socialistinė ideologija. Šiuo požiūriu darosi aišku, kad mokslinė ideologija yra aukštesnio mokslinio lygio, negu paprasta mokslo teorija, pavyzdžiui, D. Rikardo darbo vertės teorija.

Marxizmas (turint galvoje ir marksistinę filosofiją) yra mokslo ir mokslinės ideologijos vienybė, tačiau nepanaikina jų skirtumo. Šis skirtumas taps dar akivaizdesnis, kai bus visuotinai likviduota socialinė nelygybė, išnaudojimas, politinė priespauda, rasinė ir nacionalinė diskriminacija, karai, kai klasių kovos, socialinės revoliucijos, darbininkų klasės diktatūros problemos virs istorine prielaida. Tačiau mokslas, sukurtas marxizmo klasikų bei jų pasekėjų, kaip mokslinė filosofinė pasaulėžiūra, socialinės kūrybos teorija ir mokslinių tyrimų metodologija, be abejo, nepraras savo reikšmės. Šis mokslas vystysis, turtės naujais atradimais.

Kiekvienos, vadinasi, ir mokslinės ideologijos reikšmė objektyviai priklauso nuo galimo jos socialinio taikymo istorinių ribų. Šiuo požiūriu kiekviena ideologija yra istoriškai praeinanti. O mokslo reikšmę lemia jame slypinti objektyvi tiesa ir galimybės ją vystyti. Šia prasme mokslas turi nepraeinančios reikšmės, kaip vienintelė adekvati „gyvo, vaisingo, tikro, galingo, visagalio, objektyvaus, absoliutaus žmogiško žinojimo“ išraiška. Būtent šitaip, mūsų manymu, reikia spręsti klausimą apie ideologinę pažinimo proceso funkciją, apie ideologiją.

Heraklito, Demokrito, Platono, Aristotelio ir kitų antikos mąstytojų filosofinės teorijos atliko tam tikras ideologines funkcijas. Heraklito dialektikos, kurią jis interpretavo kaip amžiną grįžimą, priešybių kovą,

nesibaigiantį karą, socialinei prasmei atskleisti ypatingų pastangų nereikia. Dar lengviau paaiškinti Platono mokymo apie valstybės prigimtį ideologinę prasmę. Tačiau Heraklito dialektika, Demokrito atomistika, Platono idėjų teorija, žinoma, negali būti paversta istoriškai kintančios socialinės tikrovės ideologine interpretacija. Tai paaiškinama ne tik tuo, kad pažinimo, tuo pačiu ir filosofijos objektas yra ne tik socialinė, bet ir gamtinė tikrovė. Svarbiausia, mūsų manymu, tai, kad ideologinė pažinimo funkcija yra neatskiriama visaapimančio, savo turiniu ir reikšme neriboto pažintinio proceso dalis, ir būtent dalis. Pažinimas išreiškia visuomeninės.— tiek materialinės, tiek dvasinės — gamybos poreikius: jis sudaro daugialypę žmonijos dvasinio gyvenimo sferą, kuri, kaip ir visas žmogiškasis gyvenimas, negali būti vien priemonė, o yra tikslas.

Dialektinė mokslo apie visuomenę ir ideologijos samprata nėra jų sutapatinimas; mokslas apie visuomenę vienu atžvilgiu platesnis už ideologiją, kitu — ideologijos samprata platesnė už visuomenės mokslo sampratą, nes ideologinės problemos egzistuoja ne tik moksle apie visuomenę, bet ir gamtotyroje, nekaltant jau apie tai, kad jos egzistuoja ne tik mokslo sferoje, bet ir visuomeninės sąmonės apskritai sferoje. Jeigu į ideologiją ir mokslus apie visuomenę žiūrėsime kaip į vieningą reiškinį, tai ir šiuo atveju mokslai apie visuomenę bus santykinai savarankiški. Tas savarankiškumas sąlygotas visuomenės mokslų atsiradimo, objekto ir jų pritaikymo kokybiškai kitoje istorinėje situacijoje galimybės. Santykinis visuomenės mokslų savarankiškumas leidžia suprasti, kodėl įmanomas istorinis perimamumas socialinių teorijų, radikaliai besiskiriančių pagal klasinį turinį ir ideologinį kryptingumą. Marksizmas atsiranda ir vystosi, kovodamas su buržuazine ideologija. Ir vis tik marksizmas, kaip pabrėžia V. Leninas, yra tiesioginis ir betarpiškas pažangios buržuazijos ideologų sukurtų geriausių filosofinių, ekonominių, sociologinių mokymų tęsinys. Tai — realios istorinės tikrovės prieštaravimas, tikrovės, kur mokslai apie visuomenę visada atlieka tam tikrą ideologinę funkciją, likdami kartu žinojimu, kuris, kaip ir kiekvienas žinojimas, nepriklauso nuo jo panaudojimo.

Ideologinė funkcija būdinga ne tik socialinėms teorijoms, bet tam tikru mastu ir gamtotyrai, kiek šioji savo atradimais paneigia apibrėžtą ideologinę vaidmenį atliekančius įvairius prietarus, iliuzijas, pseudomokslines teorijas. Šiuolaikinė gamtotyra demaskuoja rasizmą, neomaltusistinį karo teisinimą ir pan.<sup>11</sup> Nėra buržuazinės (kaip ir komunistinės) fizikos, chemijos ir t. t., bet didieji gamtos mokslų atradimai yra skirtingai ideologiškai interpretuojami. Dėl to ir neideologiniame, gamtamoksliniame žinojime išryškėja skirtingų ideologinių pažiūrų priešin-

<sup>11</sup> P. Fedosejevas teisingai pastebi: „Nėra tokios mokslinės veiklos, kuri tiesiogiai ar netiesiogiai nesisietų su ideologija. Mokslo sritis, kaip ir kiekviena kita visuomenės gyvenimo, visuomeninės sąmonės sritis, dabar yra aštrių ideologinių mūšių arena“ (Федосеев П. Н. Дialeктика современной эпохи. М., 1966, с. 340).

gumas. Vadinasi, ir gamtos tyrinėtojai dalyvauja ideologinėje kovoje, kai jie vertina ne specialiąją, o visuomeninę gamtotyros atradimų reikšmę, mokslo perspektyvas, jo vaidmenį sprendžiant socialines problemas.

Mūsų dienomis, kai gamtotyra vis svariau lemia materialinės gamybos vystymosi ypatybes ir tempus, gamtos tyrinėtojai, kaip ir filosofai, sociologai, ekonomistai, priversti kelti klausimą apie gamtos mokslų atradimų praktinio pritaikymo pobūdį, apie mokslo bei technikos pažangos socialinius padarinius, priklausančius nuo visuomeninės santvarkos pobūdžio, įvairių visuomeninių klasių savitarpio santykio, politikos ir t. t. Todėl nenuostabu, kad šalia savo specialaus tyrimo gamtos tyrinėtojas užima atitinkamą ideologinę poziciją. Apie tai, pavyzdžiui, byloja aktyvi daugelio žymių gamtos tyrinėtojų kova už taiką, prieš branduolinę fizikos, chemijos, bakteriologijos pasiekimų pritaikymą kariniams tikslams.

Taigi visuomeninės sąmonės, gamtos ir visuomenės mokslų ideologijos lyginamoji analizė atskleidžia ne tik šių objektyvios tikrovės dvasinio įsisavinimo formų skirtumus, bet ir jų vienybę, kurią sąlygoja mokslinės-filosofinės pasaulėžiūros galimybė, galimybė moksliskai (materialistiškai) aiškinti istoriją. Šią galimybę realizavo marksizmas, įrodęs, kad mokslinė filosofija, mokslai apie visuomenę apskritai susiformuoja mokslinės socialistinės ideologijos atsiradimo ir vystymosi procese.

Jeigu buržuaziniai ideologai tvirtina, kad mokslinio žinojimo (kurį jie interpretuoja paprastai agnosticizmo dvasia) būtina prielaida yra jo deideologizavimas, tai marksizmas, priešingai, deideologizaciją laiko veidmainiška, nepartiniu figos lapeliu pridengta buržuazinio partiškumo forma, kuri užtušuoja savo tikrąjį turinį, kad suteiktų jam didesnę ideologinę reikšmingumą.

Buržuaziniai socialinio žinojimo partiškumo kritikai partinę poziciją teorijoje traktuoja kaip išankstinį nusistatymą, šališkumą, polinkį į dogmas, nesugebėjimą savarankiškai spręsti klausimų ir kritiškai analizuoti savų įsitikinimų, nenorą mokytis iš kitaminčių, įsigilinti į priešininko argumentus, ramiai ir besąlygiškai įvertinti dalykų padėtį. Partiškumas prilyginamas beprotiškai idėjai, fanatizmui, įsitikinimui, kurio prielaida yra nesutarimas su visais galimais priešininkais, bet kartu ir nuolatinis pasirošimas sutikti su jų teiginiais, jeigu jie jų atsisakytų. Partiniam žmogui, tvirtina daugelis buržuazinių filosofų, sociologų arba marksizmo „kritikos“ specialistų, visi klausimai iš anksto išspręsti, visi jo įsitikinimai yra įteigti iš šalies, nes toks žmogus neturi intelektualinės ir moralinės nepriklausomybės.

Buržuazinis partiškumo kritikas, suprantama, tvirtina, kad partiškumas būdingas vienam tik marksizmui. Ir šis marksizmo, kaip mokymo, kuris partiškumo vardan tariamai nepaiso tiesos, vertinimas aiškina- mas kaip nepartinis! Nėra reikalo įrodinėti, kad tokia marksizmo inter-

pretacija yra aukščiausio laipsnio partinė, bet būtent buržuazine žodžio prasme tai yra nulemta išankstinio nusistatymo. Marksizmas, kaip darbininkų klasės mokslinė ideologija, suprantama, laikosi tiesioginio, atviro, karingo partiškumo pozicijų, istoriniame proletariato ir buržuazijos mūšyje nepretenduodamas į Tretijos teisėjo vaidmenį, o betarpiškai stodamas darbininkų klasės ir visų išnaudojamųjų bei engiamųjų pusėn. Šią partinę poziciją, atitinkančią dėsningoms visuomenės vystymosi tendencijoms, kapitalizmo apologetai, žinoma, vertina kaip išankstinį nusistatymą, subjektyvumą, nes būtent šitaip buržuazija vertina klasinius proletariato reikalavimus.

Mūsų dienomis ideologija, kaip nuolat veikiantis visuomeninio-politinio gyvenimo veiksnys, buržuaziniams sociologams tapo specialaus tyrimo objektu. Šie sociologai ima pripažinti, jog „nesuinteresuoto socialinio mokslo“ nebuvo niekada. Tačiau ši tiesa aiškinama subjektyvistiškai, t. y. teigiama, kad socialinė teorija neišvengiamai turi savo kūrėjo asmenybės antspaudą. O faktas, kad socialinė teorija klasinės visuomenės sąlygomis yra istoriškai apibrėžto klasinio turinio, po senovei neigiamas.

Dabartiniai buržuaziniai sociologai jau pripažįsta šias banalias tiesas, kad objektyvumas ir neutralumas — ne vienas ir tas pat. Šie sociologai kalba apie neišvengiamą vertybinę orientaciją, simpatijos jausmą, socialinį intencionalumą ir t. t., turėdami galvoje visų pirma psichologinę socialinės teorijos potekstę, įtakas, kurias patiria tyrinėtojas. Klausimas apie socialinius interesus, poreikius, objektyviai nulemtą visuomenės raidos kryptį, t. y. apie visa tai, kas dėsningai išreiškiama socialinėje teorijoje, apie istorinio būtinumo afsispindėjimą joje, kaip ir anksčiau, atmetamas. Nežiūrint to, kad pabrėžiamas ideologinių orientacijų neišvengiamumas, nė vienas iš buržuazinių ideologijos tyrinėtojų savęs ideologu nelaiko. Kitaip tariant, jis nenori pripažinti savęs buržuazijos ideologu. Kaip tik tuo ir pasireiškia esminis buržuazinės ideologijos bruožas, jos siekimas kalbėti visos visuomenės vardu, kai iš tikrųjų ji išreiškia tik kapitalistų klasės interesus.

Nepartiškumas, rašė V. Leninas, yra buržuazijos idėja. Partiškumas yra socialistinė idėja. Ši tiesa išryškina radikalų nesutaikinamą mokslinės socialistinės ideologijos ir buržuazijos ideologijos priešingumą. Tai — nesutaikinamas darbo ir kapitalo, išnaudojamųjų ir išnaudotojų priešingumas. Tai — pasaulinis-istorinis priešingumas tarp marksistinio-lenininio mokslo, mokslinės ideologijos, iš vienos pusės, ir dabartinės buržuazijos antimokslinės, reakcingos ideologijos — iš kitos.